

A feloldhatatlan konfliktusok „feloldása”: a polgári engedetlenség

Dr. Fekete Sándor

Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
bolblack@uni-miskolc.hu

Bevezetés

Tanulmányom a polgári engedetlenség elméletéről és a rendszerváltozás utáni magyarországi gyakorlatáról szól. Azért választottam ezt a témát, mert nagyon sokszor tapasztaltam, hogy a magyar média helytelenül használja a fenti fogalmat. Olyan megmozdulásokat titulál polgári engedetlenségnek, amelyek ténylegesen nem azok, és emiatt az átlagemberekben téves elképzelés alakult ki. A magyar tömegkommunikáció gyakran esztelen, erőszakos és rendszerellenes cselekedeteket is illetett ezzel az elnevezéssel, és emiatt az átlagemberben negatív érzések dominálnak a polgári engedetlenséggel kapcsolatban. Márpedig a polgári engedetlenség egy demokratikus pozitívum, egy lehetőség az állampolgárok számára, hogy a demokráciának, mint rendszernek a hibáit kiküszöbölhessék, és a kormányzat tevékenységét javíthassák.

Ha a polgári engedetlenséget, mint fogalmat értelmezem, nem próbálkozom egy egységes fogalomalkotással, hiszen megítélésem szerint a polgári engedetlenségnek nincs egységes definíciója. A különböző, polgári engedetlenségnek tűnő cselekmények vizsgálata során arra fogunk rájönni, hogy ezek az akciók nagyon sokban különböznek egymástól. Mindig tartalmaznak egy-egy olyan momentumot, amely más akciókból hiányzik, illetve nem tartalmaznak olyan sarokpontokat, amelyek más akciók szerves részei. A klasszikus polgári engedetlenség főbb elemei: tudatos jogsértés a jogi út lehetőségeinek kihasználását követően, aktív erőszakmentesség, morális igazoltság, a tett következményeinek való alávetés, sőt, az elkövetők sokszor követelik is a büntetést. A

mai polgári engedetlenségi akciókat az előbb felsorolt tényezők közül általában csak a jogsértés, az erőszakmentesség, és a morális igazoltság jellemzi. A klasszikusokkal ellentétben gyakorlói nem kívánják, és nem is akarják alávetni magukat a jogsértés miatt kiszabott büntetésnek, sőt, büntetlenséget igyekeznek kiharcolni.

A polgári engedetlenségi akcióban résztvevők természetjogi felfogást követnek, amely szerint a jog szolgálja az embereket, és nem fordítva. A jogszabályok emberi tevékenységek produktumai, amelyeket az emberek erkölcsi tudatuk alapján alakítottak ki. Mindezekből következik, hogy saját magatartási szabályaikat saját morális felfogásuk alapján határozták meg. Ha az erkölcsi előírás és a jogi előírás ütközik, akkor a természetjogi felfogás szerint az erkölcsi előírásnak kell felülkerekednie, így a polgári engedetlenség gyanánt elkövetett jogsértés miatt – amennyiben a morális igazoltság bebizonyosodik, és a többi feltétel is fennáll – nem szabad büntetést kiszabni. Ezzel szemben a jogpozitivisták a jog és az erkölcs szétválaszthatóságát vallják. Ezért szerintük minden esetben ugyanazon bűncselekmény miatt ugyanolyan büntetést kell kiszabni, akár erkölcsileg megalapozott a jogsértés, akár nem. Magyarországon a természetjogi és a jogpozitivista szemléletmód közötti tendencia érvényesül, amely szerint a polgári engedetlenség címén elkövetett jogsértést enyhébben bünteti a bíróság. Mindezekből adódik, hogy a polgári engedetlenség kapcsán felmerülő legégetőbb probléma a legalitás-legitimitás kérdésköre.

Írásomban a történeti áttekintés és az elméleti kérdések tisztázása után térek át a polgári engedetlenség rendszerváltozás utáni magyarországi gyakorlatának bemutatására. A rendszerváltozás utáni kormányok kormányzási ideje szerint, tagolva elemzem a nagyobb mérvű tiltakozási akciókat. Vizsgálódásom koncepciója az, hogy Magyarországon a közvélemény sokszor tekint polgári engedetlenségnek olyan tiltakozási akciókat, amelyek távol állnak attól. A tiltakozások sokszor „kevesebbek”, illetve „többek” a polgári engedetlenségi megmozdulásoknál, ennek ellenére ezeket a tömegkommunikáció előszeretettel titulálja polgári engedetlenségnek. Mint már említettem, a polgári engedetlenség kapcsán véleményem szerint

nem alkotható egy egységes definíció, ezért sokkal jobb megoldásnak találok egy skála felállítását, amelynek alapján eldönthető egy tiltakozási akcióról, hogy polgári engedetlenség-e vagy sem. Ennek a skálának a kezdőpontján lennének a békés, legális tüntetések, demonstrációk, amelyek során a résztvevő emberek alapvető alkotmányos jogukkal élnének, és nem mozdulnának ki a jogi keretek alól. Míg a skála végpontján a jogi kereteken jócskán túlmutató, esztelen, erőszakos és rendszerellenes cselekmények állnának. Az erőszakosság az én értelmezésemben más emberek élete és testi épsége ellen irányul, akár közvetlenül, akár közvetve. Mindezek alapján minden megmozdulás, amely polgári engedetlenségnek minősül, a skála két végpontja között helyezkedik el. Ezen cselekvések jogsértők, de erőszakmentesek, és morálisan igazoltak. Véleményem szerint polgári engedetlenségnek tekinthető az olyan erőszakos magatartás is, amelynél az erőszak tárgyak ellen irányul, és közvetve sem veszélyeztetni más emberek életét, testi épségét, vagyis legfeljebb anyagi értelemben beszélhetünk sérelemtől.

1. Fejezet: A polgári engedetlenség történeti kialakulása

A 19. századig a polgári engedetlenséget az ellenállási joggal azonosították. Az ellenálláshoz való jog már a kora középkortól kezdve tényleges jogi kategóriává is vált azáltal, hogy sok helyen törvényekbe foglalták. Európában ennek az alapja az az Ulpianustól eredő római jogi maxima volt, miszerint a hatalom eredeti birtokosa a nép, amely hatalmát utóbb átruházta az uralkodóra. Az uralkodót pedig egyfajta „hűbéres szerződés” formájában, erkölcsi erővel kötötte az augustinusi „pax, justitia, pietas” megvalósítása. Az ezt megszegő tyrannost jogszerűen lehetett trónjától megfosztani. Ez a kvázi szerződéses viszony fejeződik ki pl. az Aranybullában, természetesen azzal a megszorítással, hogy az ellenállás és az ellentmondás joga csak a „corpus politicum” akkori tagjait, a nemesi nemzethez tartozókat illette meg.

A polgári forradalmakat követően az engedetlenségi jog látszólag csak annyiban változik, hogy immáron már erkölcsi értékek

védelmét szolgálja, és ennek megfelelően elnevezése is kiegészül a polgári jelzővel. Az engedetlenség alanya az alattvaló helyett immár az állam fennhatósága alá tartozó, egyenlő jogokkal bíró állampolgár.

A polgári engedetlenség, mint kifejezés az amerikai transzcendentalista filozófustól, Henry David Thoreau-tól származik, akit ezért méltán neveznek a polgári engedetlenség atyjának. Thoreau a polgári engedetlenség mibenlétét a *Walden*, illetve *A polgári engedetlenség iránti kötelességről* című alapvető munkáiban járta körül a 19. század második felében. Az amerikai filozófus nemcsak elméletben foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, hanem saját maga is polgári engedetlenséget gyakorolt az amerikai kormánnyal szemben, azáltal, hogy nem fizetett adót. Az adófizetés megtagadásával nemtetszését fejezte ki az amerikai kormány azon politikáival szemben, amelyekkel az egyfelől elismerte a rabszolgaság intézményét, másfelől Mexikóval háborút folytatott.

2. Fejezet: A polgári engedetlenség iránti kötelességről (Thoreau)

„Az a legjobb kormányzat, amely legkevésbé kormányoz.” (Thoreau, 1990, 5.) Thoreau szerint a kormánynak még annyi életképessége és ereje sincs, mint egy élő embernek, hiszen egyetlenegy ember a maga akarata szerint hajlíthatja. A kormány önmagától még soha semmilyen vállalkozást nem segített elő, nem védi meg az ország szabadságát. Nem népesíti be a Nyugatot, nem nevel. Amit elértek, az az amerikai nép veleszületett jellemvonásainak köszönhető, és a nép még valamivel többet is elért volna, ha a kormány olykor-olykor nem áll az útjában.

Thoreau szerint az amerikaiaknak elsősorban embereknek kell lenniük, és csak másodsorban alattvalóknak. Nem annyira a törvényt, mint inkább az igazságosságot kell tisztelniük. Csak egyetlen kötelezettségük van a társadalom tagjainak, mégpedig az, hogy mindig azt tegyék, amit igazságosnak tartanak. „A törvénytisztelet még az egyébként jóindulatú embereket is naponta az igazságtalanság cinkostársaivá teszi.” (Thoreau, 1990, 8.)

Thoreau nem tekinti saját kormányának azt a politikai szervezetet, amely egyúttal rabszolgatartó-kormány. Mindenki elismeri a forradalomhoz való jogot, vagyis azt, hogy megtagadja az engedelmességet, és ellenálljon a kormánynak, ha zsarnokoskodása vagy tehetetlensége már felettébb nagy és elviselhetetlen.

Thoreau szerint olyan kormány uralma alatt áll, amely bárkit igazságtalanul bebörtönöz, így az igaz embernek a börtönben a helye. Manapság a megfelelő hely, az egyetlen hely, amelyről Massachusetts a szabadabb, és kevésbé csüggedt lelketű polgárai számára gondoskodott, a börtön. A börtön az egyetlen épület, ahol egy szabad ember egy rabszolgatartó államban becsülettel lakhat. Ha ezer ember nem fizetné ki az ez évi adóját, az nem lenne olyan erőszakos és véres cselekedet, mint ha kifizeti, s ezzel lehetővé teszi az államnak, hogy erőszakosságot kövessen el, és ártatlan vért ontson. (Tulajdonképpen ez a vér nélküli forradalom sajátos meghatározása, ha ilyen forradalom egyáltalán lehetséges.) Ha az alattvaló megtagadja az engedelmességet, és a közhivatalnok leköszön az állásáról, a forradalom megvalósult. De ha valamiféle módon vér folyna, joggal tehető fel az a kérdés, hogy nem folyik-e egyfajta vér akkor is, ha valakinek a lelkiismeretét sebzik meg?

Thoreau szerint a többi ember vele ellentétben úgy gondolja, hogy nem mondhat le a fennálló kormány védelméről, mert rettegnek attól, hogy az iránta tanúsított engedetlenség a vagyonukra és családjukra nézve milyen következményekkel járna.

Úgy látja, hogy az állam eltékozolja minden vagyonát, vég nélkül zaklatja őt és családját. Nem érdemes vagyont gyűjteni, hisz az is biztosan újból veszendőbe megy.

Összességében Thoreau szerint a kormányhatalom még mindig tökéletlen ahhoz, hogy feltétlen igazságos legyen. Az alattvalók szentesítésére és beleegyezésére volna szüksége. „Nem lehet teljes joga személyemre és vagyonomra, hanem csak annyi, amennyit átruházok rá.” (Thoreau, 1990, 42.)

3. Fejezet: A polgári engedetlenség elméleti kérdései

„A polgári engedetlenség olyan tiltakozási forma, amely egy igazságtalannak tartott kormányzati döntés vagy egy jogszabály ellen irányul, amelynek oka lehet lelkiismereti, vallási, morális vagy politikai, továbbá amely minden esetben erőszakmentes, nyilvános, csoportos, és amely során a tiltakozásban résztvevők vállalják jogellenes tettük következményeit.” (Mazsu-Setényi, 1996, 165.)

A polgári engedetlenségben résztvevők szándékosan nem engedelmeskednek a törvénynek, és azok végrehajtóinak, velük erőszakot nem alkalmazva szállnak szembe, mert a tiltakozók meg vannak győződve a morálisan védhető igazukról, amelyet azzal is kifejezésre juttatnak, hogy elszenvedik az erőszakot, és viselik tettük anyagi vagy büntetőjogi következményeit. A tiltakozók mindezt azért teszik, hogy az általuk képviselt ügyre vagy problémára felhívják a közvélemény figyelmét, és elérjék a kormányzati döntés, vagy a jogszabály megváltoztatását.

„A polgári engedetlenséget csak szándékosan tudatosan, célzatosan lehet elkövetni, nincsenek gondatlan, véletlenül bekövetkező formái, nem lehet más irányultságú cselekedetek mellékkövetkezménye.” (Mazsu-Setényi, 1996, 166.)

A cselekmény következményeit, az állami büntetőhatalom lépéseit az elkövető, vagy az elkövetők szándékosan és ellenállás nélkül elfogadják, nem kísérik meg az elmenekülést, illetve az ellenállást vele szemben. „A polgári engedetlenség morális politikai célzatú tiltakozás, nem az anyagi előnyök, a haszonszerzés, hanem a közjó szolgálatának a politika és a közélet megjavításának szándékával hajtják végre.” (Mazsu-Setényi, 1996, 166.)

A polgári engedetlenségi akció egyben olyan ún. aktív erőszak menteségi akció is, amikor az engedetlenség anélkül, hogy bárkivel (személlyel) szemben fizikai vagy lelki erőszakot alkalmaznának, úgy szállnak szembe a törvény képviselőivel (pl. rendőrség, fakitermelők), hogy lezárnak valamit (pl. utat, katonai bázist), vagy nem hagynak valamit végrehajtani (pl. hulladékszállítás, fakivágás). A tiltakozók ezzel az aktív erőszakmentes fellépéssel akadályozzák a velük szembenálló személyek munkavégzését (pl. vasutasok, rendfenntartók), és gyakran a velük és ügyük iránt egyébként közömbös emberek mozgását (pl. közúti híd vagy vasúti

csomópont lezárása).

Az erőszakmentes tiltakozók céljukat megvalósíthatják a tárgyak elleni erőszak alkalmazásával is (pl. betemetnek egy árkot vagy szétvágják egy kerítést), de a szándékolt vagy nem tudatos károkozás miatt egyaránt viselniük kell a morális és jogi felelősségen túli anyagi következményeket is.

„Polgári engedetlenség esetében a polgárok részleges és visszavonható kötelességszegést követnek el erőszakmentes eszközökkel.” (Mazsu-Setényi, 1996, 166.)

A demokratikus jogrend elsősorban a büntetéskiszabás és - végrehajtás enyhítése, illetve felfüggesztése révén ismerheti el utólag az állampolgári engedetlenség jogosságát, de ez utólag sem befolyásolja az eredetileg jogellenes tevékenység jogi minősítését. Az állampolgári engedetlenség enyhébb, vagy legalábbis sajátos megítélését a büntetéskiszabás során sehol sem rögzítik jogszabályban, ez csupán a politikai-jogi kultúra hagyománya.

Az állampolgári engedetlenség az egyéni, morális indíttatású tiltakozásokból a kollektív politikai cselekvés sajátos formájává vált a demokratikus politikai kultúrákban, amely elsősorban a különféle civil szerveződések és társadalmi mozgalmak politikáját jellemzi. Az új társadalmi mozgalmak egy része stratégiaként alkalmazza az állampolgári engedetlenséget az intézményes nyomásgyakorlás különféle formái mellett. Az új társadalmi mozgalmak célja a társadalom politikaivá tétele. Céljuk, hogy a társadalmi igények politikai vita tárgyai legyenek, a társadalmi kérdéseket politikaivá tegyék, és politikai eszközökkel orvosolják. Ilyen mozgalmak többek közt a környezetvédő, a kisebbségi, a globalizációval kapcsolatos, az ökológiai, a rasszizmus elleni mozgalmak. Főbb jellemzőjük, hogy az őket foglalkoztató kérdések kifejezetten társadalmi jellegűek.

A polgári engedetlenség minden fajtáját megkülönbözteti a többi törvénysértő politikai magatartástól az, amelyet „erkölcsi komolyságnak” (Csapody, 1991, 13.) neveznek.

Olyan kötelességek nevében hágnak át a törvény határait, amelyek adott esetben erősebbek, mint az állammal szembeni kötelességek. Olyan igazságtalanságok ellen tiltakoznak, amelyeket akkor sem szabad eltérni, ha emiatt szembe kell fordulni

a törvénnyel.

Mindezek után megállapítható, hogy a polgári engedetlenség tekintetében még nem született olyan egységes definíció, amely minden olyan cselekményre megfeleltethető, amelyet a köztudatban polgári engedetlenségként értékelnek. A polgári engedetlenséggel kapcsolatban definíció helyett inkább célszerűbb lenne a bevezetőmben már megfogalmazott skála felállítása.

4. Fejezet: Hogyan illeszthető be a polgári engedetlenség a demokratikus jogállamba?

Csak alkotmányos, demokratikus rendszerekben lehet elkövetni polgári engedetlenséget, hiszen csak itt áll fenn az általános és egyenlő engedelmeskedési kötelezettsége a polgároknak, az általuk létrehozott államhatalommal szemben. A diktatúrákban nem követhető el polgári engedetlenség, hiszen ott nem polgárok, csupán alattvalók léteznek. Azonban az alkotmányos demokráciának fontos „korrekciós mechanizmusa” (Mazsu-Setényi, 1996, 166.), ahol az azt elkövető polgárok a demokrácia szellemét kívánják érvényesíteni az általuk támadott konkrét intézkedésnek, avagy normának a demokrácia szellemétől, alapértékeitől idegen jellegével szemben.

Az állampolgári engedetlenség feltétlenül előfordul a modern demokráciákban, hiszen a problémák komplexitása következtében a demokrácia alapértékei, intézményei egymással hosszabb távon, időről-időre ütköznek. Gyakorisága, elterjedtsége azonban nagyban függ a politikai-jogi kultúra hagyományaitól, így például elterjedtebb az angolszász típusú demokráciákban, mint Kelet-Európában.

Léteznek nem kodifikált morális jogok, amelyek adott esetben erősebbek lehetnek a legális kötelezettségeknél. Léteznek olyan tartalmi követelmények, amelyeket a jogalkotásnak ki kell elégítenie ahhoz, hogy a jogszabályok morális értelemben is kötelező erővel bírjanak.

Megállapítható, hogy a jog nehezen tudja kezelni a polgári engedetlenséget, viszont mindenképpen büntetni akarja azt valamilyen módon. Nem létezik sehol a világon polgári

engedetlenségi törvényi tényállás, viszont az engedetlennel szemben mindenhol alkalmaznak valamilyen büntetés kiszabására alkalmas jogi formulát.

A tiltakozók szempontjából ennek előnye az, hogy ha elegendő nyilvánosságra tesznek szert, ha jól fogalmazzák meg az etikai fenntartásaikat, és következetesen erőszakmentesek tudnak maradni, akkor a társadalom jelentős részének szimpátiáját élvezve, cselekedetüket a jog és a bíróság csekély súlyúnak minősíti, és csak formális büntetésre kell számítaniuk.

5. Fejezet: A magyarországi gyakorlat I. (1990-1994)

5. 1. Alfejezet: A taxisblokád

Az új demokrácia első nagy tiltakozása az úgynevezett taxisblokád volt 1990 októberében. Az üzemanyagárak hirtelen és jelentős emelése ellen tiltakozó személy- és teherfuvarozók, illetve a hozzájuk csatlakozó gépjármű tulajdonosok és állampolgárok széles körének részvételével zajló blokád több napra megbénította Magyarország teljes közlekedési hálózatát. A konfliktus mobilizálta a politikai rendszer összes aktorát, és a politikai adminisztratív reakciók széles körét váltotta ki.

A közlekedési blokád elterjedt akcióforma különféle, elsősorban a hivatásos fuvarozói, vagy az agrárérdek melletti tiltakozásra. A taxisblokád az teszi egyedivé, hogy szélesebb társadalmi-politikai elégedetlenséget és tiltakozást artikulálva, jelentősége messze túlmutatott a kezdeményező foglalkozási csoport érdekeinek horizontján, és a piacgazdaság kiépülésének egy sor szociális következménye ellen tiltakozva válhatott átmenetileg központi jelentőségű konfliktussá.

Taxisblokádra a politikai elégedetlenség és relatív elszegényedés hatása miatt kerülhetett sor. Szabó Máté szerint a politikai elégedetlenség okai a társadalmi érdekek megfelelő képviselői intézményeinek hiánya, a politikai reakciókészség zavarai, illetve a kormányzat autoriátus politikai stílusa voltak (Szabó 1998).

A gazdasági-szociális vonatkozású érvelések szerint a relatíve

elszegényedő taxisok és magánfuvarozók magatartása sajátos érdekeik érvényesítésére irányuló racionális cselekvés volt.

A tiltakozás eredetileg nem irányult másra, mint a sajátos csoport- és foglalkozási érdekek érvényesítésére, de a rendszerváltozás utáni politikai és gazdasági bizonytalanságban ez a tiltakozás szélesebb társadalmi-politikai elégedetlenség „becsatornázójává” (Szabó, 1998, 48.) válhatott Magyarországon.

A taxisok célkitűzései változásokon mentek keresztül. Kezdetben csak az áremelés visszavonását követelték, később viszont különféle kompenzációkról, illetve árszabályozó mechanizmusról tárgyaltak és egyeztek meg. Végül soron az Érdekegyeztető Tanács bekapcsolásával sikerült a tiltakozók és a kormány kölcsönös kompromisszumával a konfliktust megoldani.

A taxisblokád kapcsán felmerülő legfontosabb kérdés az, hogy polgári engedetlenség volt-e, vagy sem. Részben volt az, vagy részben sem? Nem alakult ki egy egységes álláspont arról, hogy miféle akció volt az, amelyre 1990. október 26-29. között került sor Magyarországon. Voltak, akik terrorakcióról, vagy egy foglalkozási csoport sztrájk jellegű nyomást gyakorló demonstrációjáról beszéltek, kollektív ellenállást emlegettek.

A taxisblokád kezdetben egy meghatározott törvény, később pedig a politikai vezetés ellen irányuló önkéntes, tudatos akció volt, amelynek során a taxisok, magánfuvarozók a számukra nehezen elviselhető törvény ellen tiltakozva, szándékosan és jogellenesen megszegték a társadalomban általánosan elfogadott normákat, ezáltal az akció megfelel a polgári engedetlenség egyik legfontosabb kritériumának, a tudatos jogsértésnek.

A klasszikus polgári engedetlenségről alkotott értelmezések fontos eleme a jogellenes magatartáson felül, hogy a tiltakozók tisztában vannak tettük lehetséges következményeivel, és el is viselik annak bekövetkezését. Ezen elem a taxisblokád kapcsán nem jelent meg, mivel a blokád résztvevői nem készültek a tettük következményeinek elviselésére, mindenképpen büntetlenséget kívántak maguknak.

Mindezek mellett hiányzott az előkészítettség, s a legális befolyás lehetőségét nem merítették ki, valamint a polgári engedetlenség megkezdése előtt a még lehetséges

érdekérvényesítési lépéseket sem tették meg.

A felől semmi kétség, hogy a blokád, mint akcióforma erőszakmentes, amely során a tiltakozók pusztán jelenlétükkel, útakadályaikkal kényszerítették az embereket megállásra. A másik fontos momentum, amelyet vizsgálni kell a taxisblokádnál polgári engedetlenségi mivolta kapcsán, a morális indokoltság. A résztvevők tiltakozásuk erkölcsi igazoltságát abból merítették, hogy a „kormány hazudott” (Csapody, 1991, 97.), mivel néhány órával az áremelés bejelentése előtt a kormány még tagadta, hogy áremelésre készülne, és nyilvánosság előtt jelentette ki, hogy a benzin árát a közeljövőben nem változtatják meg.

A kormány kétszínű magatartása erkölcsi felháborodást keltett. Az emberek felismerték, hogy a kormány jogszerű intézkedésével megsértette a társadalom által tőle elvárható moralitás minimumát.

A polgári engedetlenség eredeti értelmében nem tárgyalásokra irányul, megelégszik az erkölcsi tiltakozással, és aláveti magát a jogi következményeknek. Ennek az akciónak a résztvevői viszont tárgyalásokat akartak annak érdekében, hogy az államot rákényszerítsék a hibás döntések visszavonására.

5.2. Alfejezet: Az egyetemista-tiltakozások

E tiltakozások erőszakmentes jellegűek voltak, még akkor is, ha stílusuk néhol harsányabb, agresszívebb retorikát és szimbolikát alkalmazott a megszokottnál, de nem lépte túl a jogi kereteket. A hallgatók tiltakozásaival szemben nem lépett fel ellenmozgalom, és az erőszakszervezetekkel sem volt konfrontációjuk. Mindezeket tekintetbe véve a hallgatók az MDF kormányzása alatti tiltakozásai nem valósítottak meg polgári engedetlenséget.

A kormányzat politikájával szemben felhasznált érvelésben olyan elemek domináltak, mint az európai standardokhoz való felzárkózás igénye, a modernizáció szükségessége, vagy a gazdasági-szociális szempontokra való hivatkozások. Ezáltal az egyetemi hallgatók tiltakozó kampánya elérte az állami felsőoktatási politikának a módosulását a hallgatók által leginkább sérelmezett pontokon. 1990-ben megnövelték a hallgatók anyagi támogatását, 1992-ben pedig egyeztettek az elképzeléseket a

tandíj majdani bevezetéséről.

6. Fejezet: A magyarországi gyakorlat II. (1994-1998)

A szociálliberális koalíciót nem annyira parlamenti, avagy parlamenten kívüli ellenzéke hívja ki a „tiltakozások mezején” (Szabó, 2001, 198.), hanem azok a társadalmi csoportok, amelyek anyagi érdekeit nagymértékben érinti a kormányzatnak a megszorító pénzügyi politikája. Nem pártok és politikai szervezetek, hanem az egyetemi hallgatók, illetve a mezőgazdasági kistermelők új szervezete a fő szervezői a Horn-kormányzat elleni legnagyobb és sikeresebb tiltakozásoknak.

6.1. Alfejezet: Az egyetemista-tiltakozások

Nemcsak az első, hanem a második szabadon választott kormány idején is jelentősek voltak az egyetemista-tiltakozások. A Horn-kormány felsőoktatási politikája az 1995 márciusában bevezetett ún. „Bokros-csomag” (Szabó, 2001, 201.) gazdasági és pénzügyi megszorító intézkedéseinek a felsőoktatásra vonatkozó hatásai miatt vált az 1995-ös hallgatói tiltakozások célpontjává. A kormányzat gazdaságpolitikája a szerinte „túlköltekező” (Szabó, 2001, 201.) állami oktatásfinanszírozás radikális csökkentését irányozta elő, annak intézményi és foglalkoztatás-politikai következményeivel együtt. Így a felsőoktatási hallgatók tandíjának bevezetését az 1992-es kompromisszumtól eltérően az oktatásfinanszírozási hitelek és a felsőoktatás további modernizációja nélkül irányozta elő.

A hallgatók érdekképviselője, a HÖKOSZ már a márciusi deklarációk ellen is nyilvánosan fellépett. Aláírásgyűjtéseket, tüntetéseket szervezett, amelyek országosan és széles körben demonstrálták a hallgatók elszántságát a tiltakozásra.

A diáktiltakozások országos oktatáspolitikai tiltakozó kampányok sorozatába illeszkedtek be, amelyekben az oktatók, a tanárok és a tanítók, illetve a szülők és más érintettek léptek fel érdekképviseleti szerveik vezetésével a tervezett intézménybezárások, a létszámleépítések és az állami finanszírozás csökkentése ellen. A

felsőoktatás-politikai tiltakozások így szélesebb körű oktatáspolitikai konfliktusok keretében aktivizálódva megsokszorozták az egyébként önmagában sem elhanyagolható mobilizációs potenciál erejét, és számíthattak az ugyanazon kormányprogram ellen tiltakozó egyéb szervezetek és csoportok támogatására.

Az 1995 tavaszi mobilizációs kampány célja, mint a korábbiaké is, a nyomásgyakorlás volt a kedvezőbb tárgyalási pozíciók elérésére a kormányzattal szemben. Azonban a Bokros-csomag megszorító intézkedéseit a szociálliberális kormányzat igyekezett a széleskörű tiltakozásokkal szemben csorbíthatatlanul érvényesíteni, és így nem jött létre a hallgatói érdekképviselők számára elfogadható kompromisszum az évközi tárgyalások és egyeztetések révén. 1995 őszére a HÖKOSZ országos tiltakozó kampányt szervezett Budapest központtal, mozgósítva az összes vidéki egyetemi-főiskolai centrumot, amely ismét a kipróbált „tiltakozási készlet” (Szabó, 2001, 203.), a tüntetés, a tömeggyűlés, a petíció, az aláírásgyűjtés és az intenzív szimbolikus akciók és retorika kombinálására épült fel. Az akcióformák között felmerült a fizetési kötelezettség megtagadásának ötlete, amelyet azonban csak szűkebb körben és átmenetileg alkalmaztak Debrecenben az elért megállapodás ellenzői. Csak ezen akció tekintetében beszélhetünk arról, hogy az egyetemi hallgatók a polgári engedetlenség eszközével éltek, mivel cselekményük jogsértő és erőszakmentes volt. (Azonban túlságosan rövid ideig tartott, valamint nem vált országos mintává.) Ezzel szemben az országos kampány akciók készlete a jogszabályok keretei között maradt. A sokszor feszült hangulatú, vagy éppen karneváli jellegű tüntetések és gyűlések a rendőrséggel való jelentősebb konfrontációk nélkül zajlottak le.

Az 1995 őszi kampány bizonyos megegyezés elfogadásához vezetett a kormányzattal folytatott tárgyalások eredményeként a tandíj bevezetésének módját illetően. Tehát az eredetileg radikális kormánypolitika ismét módosult a tiltakozások hatásának köszönhetően. A felsőoktatási hallgatók érdekképviselői azonban csak a tandíj-ellenesség tekintetében értettek egyet. A további finanszírozási elképzelések eltérőek voltak a különféle irányzatok

és hallgatói csoportok között.

Összességében annak ellenére, hogy az országos hallgatói tiltakozások nem valósítottak meg polgári engedetlenséget, a sajtó és a közvélemény a „Horn-kormány elleni legnagyobb mozgósító erővel rendelkező tüntetésként értékelték” (Szabó, 2001, 206.).

6.2. Alfejezet: Az 1997-es agrárdemonstrációk

A másik jelentős megmozdulás az 1997 tavaszi agrárdemonstrációk voltak, amelyek középpontjában a régi adószabályok, illetve a régi rend visszaállítására való törekvés, valamint egyes tisztviselők visszahívása állt.

A tárgyalásos megoldás elfogadása a döntéshozók részéről gyorsan teret nyert, és ezzel párhuzamosan feltehetőleg gőzerővel folyt a nemzeti agrárprogram alapelveinek kidolgozása, a tárgyaláson kialakított pozícióknak megfelelő megoldások elfogadtatása a koalíción és a minisztériumon belül, a parlamenti vita előkészítése, valamint a nyílt agrárfórum, és a Földművelésügyi Érdekegyeztető Tanács, a FÉT ülésének megszervezése.

A gyors és rugalmas reagálásban szerepet játszott az 1990-es taxisblokádnak emléke, amelyben a kezdetben a tárgyalásokat elutasító kormány végül hosszas tárgyalásra és kompromisszumra kényszerült, mivel jelentős gazdasági károkat és kormányzati presztízsvesztést okozott a több napos blokádnak. Ez a kormány tehát inkább elébe ment a problémáknak, igyekezett a részmegegyezések széles körével elejét venni a tiltakozó szervezetek további egységes fellépésének, valamint a tiltakozás radikalizálódásának bizonyos részengedmények nagyon gyors megtétele árán.

A tavaszi agrártiltakozási kampány Szabó Máté szerint nem a kezdeményező szervezetek politikai céljainak megfogalmazása és taktikai ügyessége miatt mobilizált oly sok embert, hanem strukturális konfliktus vonalakon következett be ez a mobilizáció, persze nem függetlenül a szervezetektől és a stratégiáktól. Ha megnézzük, a Dunántúlon nem voltak tiltakozások, míg a Duna-Tisza közén, Kiskőrösön és a Tiszántúlon volt a legsűrűbb a

mobilizáció. Azokon a területeken, ahol alacsonyabb a munkanélküliség és jobbak az érvényesülési lehetőségek, ott kevésbé vesznek részt az agrártiltakozásban (Szabó 2001).

A nyugati mozgalmakutatásban már régóta felismert összefüggés, hogy nem a legrosszabb helyzetű, és ezáltal forráshiányos, hanem bizonyos forrásokkal rendelkező emberek tiltakoznak relatíve nem a legrosszabb, de romló helyzetük miatt.

Az 1997-es agrártiltakozások során érvényesített akcióformák nem illeszkedtek bele a polgári engedetlenség fogalomkörébe, mivel nem voltak jogsértők, ugyanakkor erőszakosaknak minősíthetők. Az 1997-es agrártiltakozások kapcsán nem éltek a polgári engedetlenség olyan eszközeivel, mint például a blokád, az útelzárás, az illegális tüntetés. Ebben az esetben csak forgalomlassító felvonulást szerveztek.

Az 1994-1998 közötti szociálliberális kormányzat, úgy tűnik, viszonylag koherens stratégiát folytatott a tiltakozásokkal kapcsolatosan. Ha azok elérik a „kritikus tömeget” (Szabó, 2001, 220.), amikor a politikai válságkezelés már elengedhetetlen, akkor a kooptációs és alkudozási politika kerül előtérbe, azaz elismerik a tiltakozók szervezeteit, tárgyalópartnerként leülnek velük, és bizonyos részengedményeket nyújtanak a további tiltakozásokkal való felhagyás érdekében. Ez a stratégia mindkét vizsgált esetben sikeres volt. A nagy érdekképviselői szervek „softliner” (Szabó, 2001, 220.) elitje elfogadta az ajánlatot, és e szervezetek kompromisszumos stratégiával elégedetlen csoportjai létrehozták „hardliner” (Szabó, 2001, 220.) szervezeteiket, amelyek azonban lényeges eredmények elérésére nem voltak képesek. Ez a kormányzati stratégia hatékonyabb és sikeresebb volt, mint az a kezdeti merevség, amellyel Antall József kormányzata pl. a taxisblokádot vagy a média-tiltakozásokat kezelte.

A szociálliberális koalíció 1994-1998 között nem került szembe a parlamentáris ellenzék befolyásos pártjai által nagymértékben támogatott parlamenten kívüli kampányokkal, vagy ha igen, akkor kompromisszumkészséget tanult, s a konfliktusokat sikerrel terelte vissza az intézményesített érdekközvetítés csatornái közé. Ez a fejlődés megfelel annak az intézményesedési logikának, amely a plurális demokráciákban működik. (Szabó, 2001, 220.)

7. Fejezet: A magyarországi gyakorlat III. (1998-2002)

Az Orbán-kormány ideje alatt a tiltakozások kezdetben helyi szinteken jelentkeztek, illetve jelen voltak még a nemzetközi tendenciákat elvető megmozdulások is. A választások közeledtével megsokszorozódtak a tiltakozások, mivel a pártok egymás ellen szerveztek tiltakozásokat kampányfogásként, amelyek kapcsán a résztvevő felek a negatív kampány eszköztáraival éltek.

7.1. Alfejezet: A nemzetközi tendenciákat elvető megmozdulások

A nemzetközi tendenciák ellen az Orbán-kormány idején a Humanista Mozgalom szervezett tiltakozási akciókat. A Mozgalom tiltakozói NATO-ellenes tüntetésükben fejezték ki globalizáció ellenes nézeteiket. A NATO-t a „nemzetközi nagytőke végrehajtó bizottságának” (Ortutay, 2001, 3.) titulálták.

Az „irányított globalizáció” (Ortutay, 2001, 3.) a földrészek kifosztását és a nagytőke további koncentrációját eredményezi. Demonstrációt szerveztek annak érdekében, hogy az európai országok lépjenek ki a NATO-ból, a fegyverkezésre fordított pénzeket fordítsák humanitárius célokra, és az emberi jogokat ne rendeljék alá a fegyverkezési versenynek. A demonstráció kapcsán a Humanista Mozgalomhoz csatlakozott a Baloldali Alternatíva, a Baloldali Front, az Energia Klub, és a Feminista Hálózat.

A tüntetést nagyfokú rendőri jelenlét kísérte, de rendőri beavatkozásra nem került sor, békésen zajlott le. A globalizáció ellenes demonstráció kapcsán sem beszélhetünk jogsértésről, polgári engedetlenségi akcióról.

Összességében elmondható, hogy az Orbán-kormány időszaka sem volt mentes a tiltakozásoktól, de e tiltakozások nem jutottak el a polgári engedetlenségi akciókig, jogi keretek között maradtak. A helyi szinten jelentkező tiltakozások során a jogi keretek között is a legenyhébb eszközöket alkalmazták (pl. aláírásgyűjtés). A nemzetközi tendenciákat elvető megmozdulások is a jogi keretek között maradtak, viszont a helyi tiltakozásokkal ellentétben e kereten belül a legvégsőig elmentek.

A választások közeledtével a tüntetést, a demonstrációt a versenyző pártok is felhasználták negatív kampányuk során, amelynek célja az ellenfél rossz színben való feltüntetése volt, ezáltal domborítva ki a tiltakozás eszközével élő párt előnyeit.

8. Fejezet: A magyarországi gyakorlat IV. (2002-2006)

8.1. Alfejezet: Tiltakozás a választási eredmények miatt

Az új kormánynak a megválasztása után rögtön szembe kellett néznie a tiltakozásokkal. A választásokon leadott szavazatok újraszámlálását követelve, az engedély nélkül gyülekező tüntetők először az Erzsébet hidat zárták le keresztbe állított autóikkal és élő lánccal. Hamarosan a hídhöz érkeztek a közlekedés rendészet járőrei, majd néhány szállítójármű, hogy elszállítsák a szabálytalanul leállított autókat. A demonstrálók időközben százötven-kétszáz főre növekedett csoportja azonban megakadályozta az útzár elbontását. Addigra a budai oldalon feltorlódott autókat a közlekedés rendészet leterelte a rakpartra, Pesten pedig a Blaha Lujza tértől nem lehetett ráhajtani az Erzsébet hídhöz vezető Rákóczi útra. A budai és a pesti hídfő köré körülbelül tíz órakor vontak kordont a rendőrök, addig a gyalogosok közül, aki akart, szabadon csatlakozhatott a tüntetőkhez. A tüntetők a hídon politikai függetlenségüket hangoztatták. Mint mondták, nem valamelyik szervezet kezdeményezésére, hanem polgárok „ötletétől vezéreltetve” (Bihari, 2002, 3.) kezdtek demonstrálni, s hazafias dalok éneklésével követelték a szavazatok újraszámlálását. Volt, aki elismerte: törvénytelen, amit tesznek, de „kifogytak a törvényes eszközökből” (Bihari, 2002, 3.), és nem volt más lehetőségük, hogy felemeljék a szavukat a „nyilvánvaló választási csalás ellen” (Bihari, 2002, 3.). A hídnál megjelent Makovecz Imre építész, aki Orbán Viktor volt miniszterelnökkel együtt alakított polgári kört, és egy fekete autó hátsó üléséről Csurka István MIÉP-elnök is integetett a tömegnek.

Végül a bukósisakos kommandósok a pesti oldalon felsorakoztak a tüntetőkkel szemben, és felszólították őket, hogy hagyják el a hidat budai irányban. A Pestről Buda felé induló rendőrsorral tíz óra

húsz perckor kezdte el leszorítani a tüntetőket az Erzsébet hídról. Körülbelül fél óra alatt sikerült is a tüntetőket a budai hídfőig terelni. A rendőrök a hídon keresztbe állított kocsik között átnyomták a tüntetőket. Akik ellenálltak, azokat gumibottal is ütlegelték, a hangadókat pedig kiemelték a tömegből. A pesti oldalon a buszmegállóban rekedt utasok közül többen a rendőröket buzdították, s amikor a tüntetőket eltávolították a hídról, drukkolni kezdtek: „Szép volt fiúk!” (Bihari, 2002, 3.) A forgalmat délben sikerült újraindítani.

Az Erzsébet hídtól a tüntetők a Kossuth tér felé indultak, tovább bénítva a belváros forgalmát. A menet miatt le kellett állítani a 2-es villamost. A Kossuth téren a tüntetők csatlakoztak a választások óta ott demonstráló Lelkiismeret '88 csoport tagjaihoz. Késő délutánra a tömeg több száz fősre duzzadt, és a rendőrség is nagy erővel vonult a helyszínre. A kiérkező kommandósok többször felszólították a tüntetőket, hogy hagyják abba a demonstrációt, de ez nem vezetett eredményre. Késő este a rendfenntartó erők kiszorították a tömeget a térről. Néhányan ellenállást tanúsítottak, ezért kisebb összecsapás alakult ki. Többen a Lánchíd felé vették az útjukat.

E tiltakozás felsorakoztatta a polgári engedetlenségi akciók repertoárját: engedély nélküli gyülekezés, az autók keresztbeállítása, élőlánc kialakítása a hídon. A tudatos jogsértés egyértelmű a közlekedés megbénítása kapcsán, ám a tiltakozók tette morálisan nehezen igazolható, mivel az újabb szavazatszámlálás követelése csupán a csalás egyoldalú és pártpolitikailag elfogult gyanúja miatt történt.

8.2. Alfejezet: Zengő

Hosszú tiltakozó akciók eredményeképpen meghiúsult az az eredeti NATO-terv, amely szerint a Zengőn épült volna fel az egyik védelmi radar Magyarországon. Az új helyszínről 2007 márciusában sikerült dönteni, s a lokátorállomás a Tubesen épült fel. A Zengőért vívott küzdelem sikerrel zárult le, amely harcban a polgárok a jó ügy érdekében többször éltek a polgári engedetlenség eszközével. A zöld megmozdulásokra jellemzően a

tiltakozók egy sor polgári engedetlenségi akciót hajtottak végre. Ilyen megmozdulások voltak a fél-pályás útlezárás, a teljes útlezárás, élőlánc, fához bilincselés, és az illegális tartózkodás magánterületen. Az engedetlenség klasszikus olvasata valósult meg, hiszen a fentiekben említett tényezők mellett a morális igazoltság és a következmények vállalása is kimutatható. Ráadásul a polgárok „végső elkeseredésükben” nyúltak a polgári engedetlenségi eszközökhöz, a jogi lehetőségek kimerítése után.

9. Fejezet: A magyarországi gyakorlat V. (2006-2007)

A kormány *Új egyensúly* című megszorító csomagja által kiváltott felfokozott társadalmi hangulaton Gyurcsány Ferenc balatonöszödi beszéde csak tovább rontott. Ebben a májusi szocialista frakcióülésen elhangzott őszinte hangú – egyesek szerint igazság-, mások szerint hazugság- – beszédben maga a miniszterelnök is elismerte, hogy a politikai elit hazudott az embereknek, és az előző kormányzati ciklusok alatt szinte nem tettek semmit. Ennek következtében a békés demonstrációk erőszakossá váltak.

A szociálliberális kormány felvázolt reformlépései ösztársadalmi tiltakozást vontak maguk után. A tiltakozások során kifejtett megmozdulások nagy része nem érte el, vagy már túllépte a polgári engedetlenség határait. A rendőrség a Kossuth teret műveleti területnek nyilvánította, ezért kordont vont köré, amelyet a Fidesz politikusai lebontottak. Véleményem szerint ebben az időszakban csak a Fidesz politikusok kordonbontása tekinthető polgári engedetlenségnek.

Ez az akció szinte teljes mértékben megfeleltethető a polgári engedetlenség klasszikus értelmezésének. Tudatosan jogsértő megmozdulás volt abban a tekintetben, hogy egy rendőrségi intézkedéssel szegült szembe. Morálisan igazolt cselekedet volt azáltal, hogy egy közteret nem lehet elzárni a polgárok elől. A Fidesz alapvetően nem a kordonépítés ellen emelt szót, hanem annak hosszú időn át történő fenntartása miatt, mivel a Kossuth teret több, mint száz napig elzárták az emberek elől. Erőszakmentes megmozdulás volt, mert a kordonbontás nem veszélyeztette más emberek életét, testi épségét, se közvetlenül,

se közvetve. Az akció csak tárgyak ellen irányult. A Fidesz politikusai azáltal, hogy lemondtak mentelmi jogukról, felvállalták tettük következményeit, ami csak a klasszikus polgári engedetlenségi akciókra volt jellemző. Mégis, többen kétségbe vonják a cselekmény egyértelműségét, mivel a Fidesz képviselői nem használták ki a jogi út állomásait „időhiányra” hivatkozva (sokan ezzel magyarázzák néhány prominens képviselőjük távolmaradását).

Összegzés

A rendszerváltozás után Magyarországon nagyon sokszínű tiltakozási kultúra alakult ki. Minden kormánynak meg kellett küzdenie tiltakozó akciókkal, de nem egyforma mértékben. Már a rendszerváltozás utáni első kormány is jelentős tiltakozásokkal került szembe. Sőt, e kormánnyal szemben országos szintű polgári engedetlenségi akció alakult ki egy foglalkozási csoport tiltakozási megmozdulásából adódóan. A fuvarosok tiltakoztak útlezárással a benzinár emelése miatt, de ez az akkori bizonytalan politikai és gazdasági helyzetben össztársadalmi megmozdulássá válhatott. Az útlezárás jogsértő, erőszakmentes és morálisan igazolt cselekvés volt. Ennek ellenére a taxisblokádnak nem felel meg a polgári engedetlenség klasszikus értelmezésének, mivel a tiltakozók el akarták kerülni tettük következményeit, a büntetlenségért harcoltak.

A rendszerváltozás utáni második kormány elleni megmozdulások is színesítették a magyar tiltakozási kultúrát. Az egyetemista-tiltakozások, illetve az agrárdemonstrációk során a résztvevők nem valósítottak meg polgári engedetlenséget, annak ellenére sem, hogy stílusuk néhol harsányabb, agresszívebb retorikát alkalmazott a megszokottnál.

Az Orbán-kormány idején nem voltak annyira jelentős megmozdulások, mint az előző két kormány idején. Kezdetben csak a helyi viszonyok, illetve nemzetközi tendenciák ellen tiltakoztak az emberek, később, a választások közeledtével megélénkültek a tiltakozások. A pártok kampányfogásként használták egymás ellen a tiltakozási eszközöket. Demonstrációkat

szerveztek, amelyek egyetlen célja a választásokon induló más pártok rossz színben való feltüntetése volt.

A 2002-2006 közötti időszakra ismét a szociálliberális koalíció került hatalomra. A választások után azonnal jelentkeztek tiltakozási megmozdulások, amelyek a választás tisztaságát kérdőjelezték meg. E szociálliberális kormány idején is jelentős agrártiltakozásra került sor. Emellett polgári engedetlenségi akcióra is sor került a Zengőre tervezett lokátorállomás miatt. A Zengő védelmében indított akciók – teljes útlezárás, élőlánc, illegális tartózkodás magánterületen, stb. – tudatosan jogsértők, erőszakmentesek és morálisan igazoltak voltak.

2006-ban újra megválasztották a Gyurcsány-kormányt, amelynek reform intézkedései osztársadalmi tiltakozást váltottak ki országszerte. E kormány idején a legnagyobb ellenzéki párt, a Fidesz politikusai szinte klasszikus polgári engedetlenséget valósítottak meg. A kordonbontás egyszerre volt jogsértő, erőszakmentes, morálisan igazolt, illetve a politikusok mentelmi jogukról lemondva felelősséget vállaltak tettükért. A jogi út nyújtotta lehetőségeket azonban nem használták ki, ezért kétséges a tett besorolása.

A rendszerváltozás után Magyarországon jelentős tiltakozási megmozdulásokra került sor, de ezek nagy része jogszerű volt, nem jutottak el a polgári engedetlenségi akciókig. Az általam vizsgált időszakban csupán egy polgári engedetlenségi megmozdulásra került sor. A zengői akciósorozat sikeres volt, mivel a lokátorállomás a Tubesen épült fel.

Összességében elmondható, hogy a magyar tiltakozási kultúrára inkább a békés tüntetések, demonstrációk jellemzőek, viszont az utolsó két kormányzati ciklus során egyre inkább elszaporodtak az erőszakos akciók, amelyek már a polgári engedetlenségi megmozdulásokon is túl mutatnak, s ezen megmozdulások során jelentős atrocitásokra került sor a rendőrség és a tiltakozók között.

A polgári engedetlenség az 1950-es évek óta egyre köznapiabb és elfogadottabb tiltakozási formává vált Nyugaton. Sokan vannak azonban, akik máig vitatják, igazolható-e bármivel is a törvény tudatos megsértése, amikor a tiltakozásnak és a

nyomásgyakorlásnak számos más, legális eszköze is rendelkezésre áll. Attól félnek, hogy a törvény megtagadása elterjedhet, és olyan politikai klíma alakulhat ki, amely aláássa a demokratikus eljárasmódok tekintélyét. Ez azonban valószínűleg olyan vita, amelynek végére soha nem lehet véglegesen pontot tenni.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

Irodalomjegyzék

- Bákonyi Ádám (2006). Dühös és csalódott tömeg. Magyar Nemzet, július 10., 3.
- Csapody Tamás (1991): A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciában, Budapest, T-Twins Kiadó és Tipográfiai Kft.
- Bihari László (2002). Blokád a hídon, tüntetés a téren. Magyar Nemzet, július 5., 3.
- Csirják Imre (2006). Folytatódnak a tiltakozások. Magyar Nemzet, szeptember 26., 2.
- Mazsu-Setényi János (1996): Jó polgár, Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Ortutay Gergely (2001). NATO-ellenes tüntetés az emberi jogok jegyében. Népszabadság, május 30., 3.
- Romhányi Tamás (2002). Tiltakozás Kalocsán. Népszabadság, január 5., 4.
- Szabó Máté (1998): Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás, Budapest, Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány.

Szabó Máté (2001): Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás, Budapest, Rejtjel Kiadó.

Thoreau, Henry David (1969): Walden, Budapest, Európa Kiadó.

Thoreau, Henry David (1990): A polgári engedetlenség iránti kötelességről, Budapest, Európa Kiadó.

Torkos Matild (2006). A gombnyomás napja. Magyar Nemzet, július 10., 7.

Torkos Matild (2007). Polgári Engedetlenség, Magyar Nemzet, február 3., 7.